

Vjera Biller – avangardna umjetnica đakovačkih korijena

UDK 75 Biller, V.

Izvorni znanstveni rad

Mirko Ćurić

Srednja strukovna škola Antuna Horvata, Đakovo

U ovom radu autor donosi rezultate istraživanja đakovačko-osječkog podrijetla avangardne slikarice Vjere Biller na temelju oskudne arhivske građe i drugih dostupnih izvora u zemlji i inozemstvu. Vjera Biller je rođena u Đakovu, imućnoj židovskoj obitelji Biller, a po majci pripada đakovačkoj židovskoj obitelji Kugel. Poslovno su bili vezani uz današnju pustaru Slaščak, koja se ponegdje naziva i „pustara Biller.” Nakon očeva poslovnog kraha Vjera Biller se seli najprije u Opatiju pa potom u Budimpeštu gdje započinje slikarsku karijeru u avangardnom pokretu MA.

Ključne riječi: Vjera Biller, ekspresionizam, Ma, der Sturm, Zenit, Operacija eutanazije

U 2018. obilježili smo 115 godina od rođenja Vjere Biller, avangardne slikarice koja se rodila u Đakovu 7. prosinca 1903. u židovskoj obitelji oca Emila i majke Malvine (rođ. Kugel), iako u nekim izvorima stoji i da je rođena u Grazu (Austrija).

O ovoj slikarici se donedavna vrlo malo znalo i pisalo, ali dvije važne izložbe svratile su u Hrvatskoj pozornost na njen tragični život i umjetničko djelo koje je ostavila iza sebe. Prva je bila izložba *Prodori avangarde u hrvatskoj umjetnosti prve polovice 20. stoljeća* iz 2007., a druga je izložba

Sturm Frauen otvorena u Schirn Kunsthalle u Frankfurtu 2015.¹, koja je pokazala važnost Vjera Biller u kontekstu svjetske avangarde². Bila je jedna od prvih svjetskih avangardnih slikarica i jedna od prvih žena koja je pokušavala pronaći svoje mjesto u slikarskom poslu, koji je stoljećima bio rezerviran za muškarce. Frankfurtskom izložbom dobila je, makar s velikim zakašnjenjem, recepciju koju svojim djelom zaslužuje, ali njena iznimna umjetnička pojava nedovoljno je poznata u zemlji u kojoj se rodila i u kojoj je živjela, s prekida, najmanje sedamnaest od trideset sedam godina svoga prekratkog života, obilježenog čestim selidbama i bolešću.

Đakovo početkom 20. stoljeća. U drugoj kući s lijeva rođena je 1903. godine Vjera Biller

-
- 1 *Sturm Frauen: Künstlerinnen der Avantgarde in Berlin 1910–1932*, Schirn Kunsthalle, Frankfurt, 2015.
 - 2 Nažalost, u hrvatskoj se javnosti o ovoj kapitalnoj izložbi nije pisalo, osim posredno. Informirao sam lokalne medije: *Radio Đakovo* i *Glas Slavonije* da je, rodom, Đakovčanka Vjera Biller uvrštena u postav izložbe *Sturm Frauen* u Frankfurtu, o čemu me izvijestila autorica teksta u katalogu te izložbe dr. Irina Subotić i poslala mi važne materijale. Oba ova medija objavila su razgovore sa mnom na tu temu, tako da danas hrvatska wikipedija stranicu o Vjeri Biller temelji na tim podacima. Vidi: https://sh.wikipedia.org/wiki/Vjera_Biller; Suzana ŽUPAN (23. 12. 2015). „Đakovačka slikarica Vjera Biller - žrtva nacističkih medicinskih pokusa i logora”. *Glas Slavonije*. Preuzeto 20. 10. 2015.; Mile LJUBIČIĆ (15. 12. 2015). Đakovčanka na izložbi „Žene Der Sturma”. *Radio Đakovo*. Preuzeto 20. 10. 2015.

U Đakovu se o ovoj slikarici rođenoj 7. prosinca 1903., u obitelji Emila i Malvine Biller, do zagrebačke izložbe 2007. nije znalo, niti se o njoj pisalo. Nema je u monografijama o Đakovu, niti se spominje u popisu značajnih umjetnika rođenih u ovom gradu. *Vjesnik*, danas nažalost ugasli dnevnik, u skladu sa svojom politikom kvalitetnog i opsežnog praćenja važnih kulturnih događanja, posvećuje veliki prostor izložbi *Prodori avangarde u hrvatskoj umjetnosti prve polovice 20. stoljeća*, a novinarka i povjesničarka umjetnosti Barbara Vujanović objavljuje članak: *Cjelovit pogled na povijesne avangarde*³, u kojem spominje i Vjeru Biller, odnosno vjerno prenosi tekst iz kataloga izložbe: „Izložba autorice Jadranke Vinterhalter upozorit će i na nedovoljno poznate umjetnike, točnije umjetnice. Primjerice Vjeru Biller (rođena u Đakovu 1903.) koja se priključila avangardnim pokretima, izlažući s grupom *Aktivista* u sklopu izložbi *Ma* i više puta na izložbama u *Galeriji Der Sturm* u Berlinu, gdje je živjela od 1921. godine. Na njezinim linorezima, nastalima između 1920. i 1921., s gotovo turističkim motivima Venecije, iščitavaju se ekspresionistički odjeci i značajke naive. Objavljivala je djela u *Zenitu*⁴, s čijim je urednikom bila u prepisci i, zahvaljujući toj suradnji, njezini su radovi dospjeli u Micićevu zbirku⁵.” Uz tekst je reproduciran i linorez Vjere Biller: *Trg svetoga Marka* (1921./22.)⁶, pa je zainteresirana javnost mogla vidjeti kako izgledaju njeni radovi.

O Vjeri Biller kao svojevrsnom umjetničkom otkriću izložbe progovorila je i dr. Jadranka Vinterhalter dva tjedna kasnije, istoj autorici, u razgovoru za *Vjesnik*: „(...) Iznenadjenja izložbe su umjetnice Otti Berger, Vjera Biller, pa i Nasta Rojc (...) ... Svjetski avangardni pokreti, poglavito dadaizam, zanimljivi su po stavljanju u prvi plan žene umjetnice, te mi je pripremajući

3 Barbara VUJANOVIĆ: „Cjelovit pogled na povijesne avangarde”, *Vjesnik*, 15. svibnja 2007., 26-27.

4 Časopis *Zenit*, međunarodni mjesečnik za umjetnost i kulturu, izrazio je u Zagrebu od veljače 1921. do travnja 1924., a od 1924. do kraja 1926. u Beogradu, kada je zabranjen zbog teksta Zenitizam kroz prizmu marksizma. Predstavlja glasilo jednog od avangardnih pokreta koji su nastali dvadesetih godina u poslijeratnoj Europi. Pisan je na srpskom, hrvatskom, njemačkom, nizozemskom i mađarskom jeziku te na esperantu. Pretisak *Zenita* je 2008. godine objavilo Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta” iz Zagreba, Narodna biblioteka Srbije i Institut za književnost i umetnost iz Beograda.

5 B. VUJANOVIĆ: „Cjelovit pogled na povijesne avangarde”, *Vjesnik*, 15. svibnja 2007., 27.; isto i u: *Prodori avangarde u hrvatskoj umjetnosti prve polovice XX. stoljeća*, Zagreb, 2007., 10.

6 B. VUJANOVIĆ: „Cjelovit pogled na povijesne avangarde”, *Vjesnik*, 15. svibnja 2007., 27.

7 B. VUJANOVIĆ: „U središtu pozornosti avangardni protagonisti”, razgovor s Jadrankom Vinterhalter, *Vjesnik*, 29. svibnja 2007., 22-23.

izložbu bilo zadovoljstvo ustvrditi da su i hrvatske umjetnice bile nositeljice avangardnih ideja i eksperimentiranja u umjetnosti. (...) Vjera Biller, čijih pet linoreza iz 1921./22., iz kolekcije Ljubomira Micića, danas u vlasništvu Narodnog muzeja u Beogradu, izlažemo na izložbi, također svjedoči o snažnoj osobnosti koja je dvadesetih godina bila u vezi sa zenitistima i mađarskim aktivistima okupljenim oko časopisa *Ma...*⁸”

Tržnica, linorez, 1921. g.

Oštarija, linorez, 1921. g.

I *Jutarnji list*⁹ piše o ovoj izložbi nazvavši je „studioznom izložbom avangarde”, a autorica teksta Patricija Kiš ističe kako je izložba : „posebna, među ostalim, zato što donosi 16 djela hrvatskih umjetnika Josipa Seissela - Jo Kleka, Vjere Biller i Vinka Foretića Visa iz zbirke Ljubomira Micića, u vlasništvu Narodnog muzeja u Beogradu.”¹⁰

8 Isto, 22-23.

9 Patricija KIŠ: „Studiozna izložba avangarde”; <https://www.jutarnji.hr/arhiva/studiozna-izlozba-avangarde/3250739/>, pregledano 31. kolovoza 2018.

10 Isto

Ponukan tim napisima, i vrlo šturim podacima, pokušao sam (te 2007.) doznati više i objaviti članak o Vjeri Biller u *Đakovačkim novinama*¹¹, koje sam tada uređivao, ali i pisao veliki broj tekstova, posebice iz područja kulture. Zamolio sam za pomoć đakovačkog odvjetnika i vrsnog poznavatelja lokalne povijesti, gospodina Željka Lekšića za pomoć. On je pronašao nekoliko zanimljivih podataka, ali i njeno ime na spisku Židova i Židovki ubijenih u medicinskim eksperimentima u koncentracijskom logoru¹² u Hartheimu. Pronašao je i podatke o toponimu *Billerova pustara* kod Viškovaca, koja je vjerojatno pripadala njenoj obitelji. Obratio sam se i dobrom poznavatelju hrvatske avangarde Branimiru Donatu, koji Vjeru Biller usput spominje u knjizi *Središte na rubu*¹³ kao „slikaricu naivnog izraza”, koja surađuje u *Zenitu*, ali nije imao značajnijih informacija o njoj. Tekst sam objavio u 57. broju *Đakovačkih novina*, na 3. stranici¹⁴, a budući da je tadašnji direktor Turističkog ureda Turističke zajednice Đakova Zvonko Vugrinović, objavljivao novine u *pdf formatu* na službenim internetskim stranicama Turističke zajednice Grada Đakova¹⁵, tekst je postao dostupan i izvan lokalnih okvira, iako, zapravo, u njemu nije bilo novih otkrića o ovoj slikarici. Na kraju teksta pozvao sam „sve koji znaju više o Vjeri Biller da nam se jave s podacima i priložima, koje ćemo rado objaviti¹⁶.”

Na poziv objavljen u *Đakovačkim novinama* nije se javio nitko pa sam iduće godine objavio u *Reviji Đakovačkih vezova*¹⁷ tekst pod nazivom *Dvije*

11 *Đakovačke novine*, izlazile su u Đakovu od prosinca 2003. do travnja 2010. u klasičnom novinskom formatu na 24 ili na 32 stranice. Nakladnik novina bila je udruga *Đakovački kulturni krug*, a glavni urednik tijekom svih godina izlazenja bio je Mirko Ćurić. Ukupno je objavljeno 72 broja, a zbog pomanjkanja sredstava novine nisu izlazile redovito.

12 *List of persons murdered by German medical doctors between 1939 and 1948*: http://www.iaapa.org.il/46024/claims_list_Bi-Bo

13 Branimir DONAT: *Središte na rubu*, Zagreb, 2007., 346.

14 Mirko ĆURIĆ: „Tko je bila Vjera Biller, Đakovčanka koja je izlagala s Kandinskim i u Der Sturm?”, *Đakovački glasnik*, 16. svibnja 2007., 3.

15 www.tz-djakovo.hr/djnnovine/57_2007_05_16.pdf, danas nedostupno

16 M. ĆURIĆ: Isto.

17 *Revija Đakovačkih vezova* je popratna, godišnja publikacija koja prati smotru folkloru Đakovačkih vezova. Prvi broj je objavljen 1970., a do sada je objavljeno 49 brojeva (1992. nisu održani Đakovački vezovi i nije tiskana prateća *Revija*). Od 1970. do 1995. glavni urednik je bio Stjepan Rechner, od 1996-1998. Željko Lekšić, od 1999. do 2018. Mirko Ćurić, a od 2018. urednica je Virovitičanka Jasminka Jurković Petras.

*đakovačke avangardne slikarice – Nevenka Lovrić i Vjera Biller*¹⁸ u kojem sam se puno opširnije bavio Nevenkom Lovrić Baruh¹⁹, istaknutom predstavnicom nadrealizma u hrvatskoj likovnoj umjetnosti, dok sam o Vjeri Biller uglavnom ponovio objavljene podatke te reproducirao njen rad objavljen u 25. broju *Zenita*²⁰ pod nazivom *Željeznica*. Ponovno sam na kraju teksta pozvao da se jave oni koji imaju više informacija, ali se nitko nije oglasio punih osam godina, sve do 30. ožujka 2015., kada mi je e-mail uputila dr. Irina Subotić iz Beograda, za koju sam ubrzo shvatio da je svakako jedna od najupućenijih u život i djelo ove slikarice, i da dijeli sa mnom jednu posebnu osjetljivost za njenu tragičnu sudbinu, jer sam o Vjeri Biller bio napisao i priču *Ugašena Vjera* i objavio u knjizi *Braća u poniženju*²¹, koju sam i poslao dr. Subotić.

Nakon toga susreta uslijedila je prepiska u kojoj sam doznao puno informacija o Vjeri Biller i neznatno pomogao s nekoliko podataka (o članstvu Vjerinog oca u upravnim tijelima KUD-a Sklad/Preradović i njihovoj imovini u okolici Đakova) u pripremi njenog teksta za izložbu *Sturm Frauen* koja je otvorena u *Kunsthalle Schirn* u Frankfurtu, a u iznimno lijepo uređenom katalogu objavljena je trojezično (na njemačkom, engleskom i srpskom jeziku) studija o Vjeri Biller i reproducirani su svi njeni (za sada) sačuvani radovi. Prigodom našeg susreta u svibnju 2016.²² u Beogradu dr. Subotić mi je uručila taj iznimno lijep katalog, koji je jedan od važnih izvora radova u kojima sam pokušao prikazati život ove umjetnice iz đakovačke perspektive, odnosno pokazati ili dokazati u kojoj je mjeri uopće đakovačka slikarica.

18 Mirko ĆURIĆ: „Dvije đakovačke avangardne slikarice – Nevenka Lovrić i Vjera Biller”, *Revija Đakovačkih vezova*, 38/200., 117-121.

19 Nevenka Lovrić Baruh rođena je 1925. u Đakovu. Diplomirala je 1954. na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu u klasi prof. Antuna Mezdjića. Suradnica je Majstorske radionice Krste Hegedušića zajedno s Ferdinandom Kulmerom, Vaskom Lipovcem, Ivom Kalinom i drugima. Izlagala je na više samostalnih i skupnih izložaba u zemlji i inozemstvu. Veliki dio života provela je u Oprtlju u Istri. Danas živi u Domu zaklade Lavoslav Schwarz u Zagrebu.

20 *Zenit*, 25/1925, 9.

21 M. ĆURIĆ: *Braća u poniženju*, Đakovo, 2012.

22 Iskoristio sam ga za novu priču pod nazivom „Smrt Vjere Biller”, objavljenu u knjizi *Smrt Petera Esterhazyja, šest priča o smrti*, Đakovo, 2016.

Vjera Biller i Đakovo

Vjera Biller je rođena 7. prosinca 1903., u zenitu zlatnog doba đakovačke kulture – dvije godine prije smrti biskupa Josipa Jurja Strossmayera. To vrijeme obilježava nedostignuto mecenatsko djelovanje biskupa Josipa Jurja Strossmayera, a kruna svekolikog razvitka Đakova je đakovačka katedrala, jedan od najvećih sakralnih objekata, ali i najvećih umjetničkih projekata, na istoku Europe. Vjera Biller je rođena u židovskoj obitelji i po ocu i po majci. Židovska zajednica u Đakovu nije bila pretjerano velika, ali je bila poslovno uspješna i utjecajna. U godini kada je rođena Vjera Biller, u Đakovu je živjelo 332 Židova²³. Osim Vjere Biller iste godine, 11. studenog 1903., rođena je u Đakovu još jedna važna osoba u hrvatskoj kulturi, arhitekt Ernest Weissmann²⁴, suradnik Alberta Loosa i Le Corbusiera²⁵. U Đakovu je 1915. rođen

-
- 23 Mira ŠVOB, „Naseljavanje Židova u Slavoniju 185.-186.”; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, 354., 292.-297. Detaljnija analiza mjesta pokazuje naseljenost Židova u kotaru Đakovo ovako. U općini Bračevci (15) naseljeni su Bračevci 6, Buče 1, Podgorje 5, Potnjani 3. U općini Đakovo (337) su naseljeni u samom Đakovu 332, te Satnici Đakovačkoj 5. U općini Drenje (21) a raspoređeni su: Drenje 3, Kućanci 3, Preslatinci 1, Pridvorje 7, Slatinik 7. U općini Gašinci (9) a raspoređeni su: u Gašincima 7, i Veliko Nabrđe 2. U općini Gorjani (36) a raspoređeni su: Gorjani 33, Tomašanci 3. U općini Levanjska Varoš (14) a raspoređeni su: Levanjska Varoš 3, Kranjski dol 6, Slobodna Vlast 5. U općini Piškorevci (19) a raspoređeni su: Budrovci 12, Piškorevci 7. U općini Punitovci (19) a raspoređeni su: Krndija 8 i Punitovci 11. U općini Selci (8) samo u Selcima. U općini Semeljci (50) a raspoređeni su: Kešinci 9, Koritna 7 i Semeljci 34. U općini Trnava (20) a raspoređeni su: Kondrić 3, Lapovci 4, Đakovačka Trnava 13. U općini Viškovci (14) a raspoređeni su u Forkuševcima 7, Viškovci 5 i Vučevci 2. U općini Vrbica (20) a raspoređeni su u Đurdanci 2, Mrzović 11 i Vrbica 7. U općini Vrpolje (24) a raspoređeni su u Čajkovcima 4, Strizivojni 6 i Vrpolju 14. I u općini Vuka (21) a raspoređeni su Širokom Polje 8 i u Vuki 13 (Ljiljana DOBROVŠAK: „Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 9/2009., 189.)
- 24 Weissmann Ernest, hrvatski arhitekt (Đakovo, 11. XI. 1903. – Haarlem, Nizozemska, 13. VII. 1985). Ranije se smatralo da je rođen u Požegi, ali to nije bilo točno. Arhitekturu diplomirao 1926. na Tehničkom fakultetu u Zagrebu. U Parizu je bio suradnik A. Loosa (1926.–27.) i Le Corbusiera (1927.–28.). Jedan od osnivača *Radne grupe Zagreb* (1932.), koja je iste god. sudjelovala na IV. izložbi skupine *Zemlja*. Kao promicatelj avangarde i funkcionalističke arhitekture snažno je utjecao na hrvatsku modernu arhitekturu. U Zagrebu je u razdoblju 1932.–37. radio više projekata, od kojih su realizirani vila na Jabukovcu (1933.) i vila Kraus u Nazorovoj ulici br. 29 (1936.). U Beogradu je projektirao Dom novinara u Ulici 1. maja (1932.–34.), a 1950-ih vlastiti ljetnikovac na Malom Lošinju. Za II. svjetskog rata ostao u SAD-u, gdje je radio na programima tehničke pomoći, a nakon rata bio je referent za stanovanje i planiranje pri UN-u te ravnatelj Odjela za industrijsku obnovu (UNRRA). O problemima arhitekture objavljivao je članke i rasprave u stručnim publikacijama i zbornicima UN-a. Od 1965. je bio dopisni član JAZU (danas HAZU). (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65962>, pregledano 23. svibnja 2018.)
- 25 Tamara BJAŽIĆ KLARIN: *Ernest Weissmann – društveno angažirana arhitektura, 1926. – 1939.*, Zagreb, 2015.

i znameniti kolekcionar Erich Šlomović²⁶, o kojem je Veljko Bulajić snimio film *Donator*²⁷.

O obitelji Vjere Biller postoje podaci u Đakovu, iako nam je donedavno njeno podrijetlo bilo prilično tajnovito. Tome je pripomogla jedna zabuna: doslovce u svim tekstovima o Vjeri Biller pogrešno pisalo prezime njene majke – Kugler ili Kuger - umjesto Kugel! Pogrešno napisano prezime uzrokovalo je mnogo problema istraživačima i mnogo zabune. Otac Malvine Biller, rođ. Kugel - Leopold (Lavoslav) Kugel - od 1879. do 1905., bio je vlasnikom kuće na đakovačkom korzu, koja je bila na mjestu tzv. *Mutinog ćoška* – ugla Ulice kralja Tomislava i Ulice Ivana Pavla II. – preko puta gradske vijećnice i nalazi se na brojnim razglednicama iz vremena kada Billerovi i Kugelovi žive u Đakovu²⁸. Kuća u kojoj su rođene Malvina Kugel i Vjera Biller je srušena nakon odlaska obitelji Kugel iz Đakova. Tu je sagrađena nova kuća, koja je u privatnom vlasništvu, a u prizemlju su poslovnica banke i kafić. Po staroj numeraciji kuća u Đakovu, nosila je broj 35.²⁹

Željko Lekšić je pronašao dopisnicu Leopolda Kugela, koja je poslana iz Đakova 1878., što ukazuje na to da je Vjerin djed boravio i radio u Đakovu i prije kupovine kuće na đakovačkom korzu u kojoj se rodila Malvina Kugel, a možda i Vjera Biller, budući da Emil Biller nije imao vlastitu kuću u gradu.

Na đakovačkom židovskom groblju nalaze se dva groba obitelji Kugel. U prvom je sahranjena Katarina Kugel r. Markstein, umrla 18. ožujka 1904. u dobi od 95 godina, zasigurno Leopoldova majka i Vjerina baka po majci.

26 Šlomović, Erich (u Francuskoj Erich Chlomovitch), skupljač umjetnina židovskog podrijetla (Đakovo, 10. ožujka 1915. – nestao u Vojvodini 1943). Započeo studij kemije u Zagrebu, od 1934. živio u Parizu. Uz pomoć znamenitoga francuskog trgovca i skupljača umjetnina A. Vollarda skupio veliku zbirku djela francuskih umjetnika, osobito impresionista i postimpresionista, koju je 1940. prvi i jedini put izložio u Zagrebu. Od 1940. jedan dio njegove zbirke pohranjen je u banci Société Générale u Parizu, koji zbog imovinsko-pravnih problema nije dostupan javnosti, a 1948.–49. veći je dio završio u Zbirci strane umetnosti Narodnoga muzeja u Beogradu. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=59738>, pregledano 1. veljače 2019.

27 *Donator* / pr. Jadran film / Meteor film, Zagreb, 1989. – r. Veljko Bulajić, sc. Ivo Brešan – k. Boris Turković – gl. Arsen Dedić – mt. Sandra Botica – sgf. Vladimir Tadej – kgf. – ul. Ljubomir Todorović, Peter Carsen, Urška Hlebec, Ana Karić, Tonko Lonza, Charles Millot (Velja Milojević) – dugometražni igrani – 35 mm, 3150 m, boja (Hrvatski dugometražni filmovi 1944. – 2006. godina, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2006.).

28 Željko LEKŠIĆ: „Numeracija kuća u Đakovu iz sredine 19. stoljeća i njihovi vlasnici”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 12/2015., 55-69.

29 Isto, 57.

Drugi je grob Karla Kugela, koji je umro 9. studenoga 1898. u dobi od 16 godina. Riječ je sinu Leopolda i Cecilije i mlađem bratu Malvine Biller, odnosno Vjerinom ujaku. Majka Malvine Kugel, Cecilija, podrijetlom je iz imućne đakovačke obitelji Weiss ili Weisz³⁰, a grobnice ove obitelji postoje i danas na đakovačkom židovskom groblju. Majka Vjere Biller Malvina Kugel rodila se 22. srpnja 1881. u Đakovu. Nemamo podatak o vremenu i okolnostima njene smrti, kao ni o smrti njenog supruga Emila. Pohađala je školu u Đakovu, ali ne židovsku, jer je u to vrijeme posebna židovska škola bila raspuštena „zbog malo polaznika i velikih troškova te su djeca đakovačkih Židova prešla u opću pučku školu. Uz vlastite konfesionalne škole židovska su djeca išla u katoličke i svjetovne škole (trivijalke, glavne škole, niže realke, privatne škole, trgovačke itd.)³¹”.

Roditelji Vjere Biller odabrali su katoličku školu koja je djelovala pri samostanu Milosrdnih sestara Svetoga Križa u Đakovu. Zahvaljujući Željku Lekšiću i sestri Esteri Radičević, dobili smo preslike školskih izvješća *Djevojačkih učionah u Samostanu milosrdnica Svetoga Križa* za četiri školske godine (od 1888./89. do 1891./92.) u kojima je vidljivo da je Malvina Kugel prva četiri razreda osnovne škole prolazila „s odlikom”, a sačuvan je i *Imenik (razrednica) učenica drugog razreda za školsku godinu 1889./90.*, u kojem stoji, pod rednim brojem 25., da je Malvina Kugel „izrael. vjere, rođena u Đakovu 22. srpnja 1881.³²” kako joj je otac Leopold, trgovac i da žive u „gospodskoj ulici k. br. 53 u Đakovu³³.” U vrijeme kada ona pohađa ovu školu među učenicama je „9 Izraelićana³⁴” od ukupno 76 učenica.

Nastava je u školi izvođena isključivo na hrvatskom jeziku, a Malvina je iz većine predmeta vrlo uspješna ili odlična učenica. Zanimljivo je da joj

30 Na groblju i u dokumentima se ovo prezime pisalo na različite načine.

31 Lj. DOBROVŠAK: „Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata”, 193.

32 *Imenik (razrednica) učenica drugog razreda za školsku godinu 1889./90.*, Arhiv Milosrdnih sestara Sv. Križa u Đakovu

33 Ovdje je riječ o pogrešci učiteljice koja je zapisala kućni broj 53 umjesto 35. Pogreška je očita jer je kuća obitelji Kugel na đakovačkom korzu imala kućni broj 35, a kuće s brojem 53 u „gospodskoj ulici” (to nije bio službeni naziv ni za jednu ulicu već kolokvijalni) nije u Đakovu uopće bilo. Vidi više u tekstu Ž. LEKŠIĆA: „Kuće na početku ulice Stjepana Radića u Đakovu”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 10/2013., 197-216; Ž. LEKŠIĆ: „Numeracija kuća u Đakovu iz sredine 19. stoljeća i njihovi vlasnici”, 55.-69.

34 *Izpitno izvješće o napredku učenica I. razreda tečajem I. i II. proljeća školske godine 1888/9.* Pregled učenica za školsku godinu 1888./9., Arhiv Milosrdnih sestara Svetoga Križa u Đakovu.

je učiteljica u školi bila časna sestra Gabrijela Tišov, rođena sestra velikog hrvatskog slikara Ivana Tišova³⁵, rođenog u Viškovcima, gdje su imanje imali Kugelovi, odnosno Billerovi.

Malvina Kugel je u Đakovu živjela sa suprugom i kćerkom Vjerom do preseljenja u Osijek (tamo je rođen Vjerin brat Gualtiero 28. srpnja 1911.), iako je moguće da su živjeli na pustari Slaščak između Đakova i Viškovaca, budući da su se tamo nalazile i zgrade u kojima je bilo stanara, ponajviše radnika, što dokazuju izvodi iz matičnih knjiga umrlih³⁶.

Emil i Malvina su vjenčali u Đakovu 2. veljače 1902. godine³⁷. U vrijeme Vjerinoga rođenja, 1903., Emil Biller zabilježen je kao član Upravnog odbora *Pjevačkog društva Sklad-Preradović*, vrlo važne institucije društvenog života u Đakovu, koja je okupljala gradsku elitu. Zabilježeno je da je sudjelovao na skupštinama 11. siječnja 1903. i 11. siječnja 1904.³⁸ Sudjelovao je, također, dvije godine u radu Upravnog odbora društva koje je 1904. održalo četrnaest sjednica³⁹. To je jasan dokaz da je tada živio u Đakovu (ili na obližnjem Slaščaku), jer da je živio u Grazu ili u Osijeku ne bi se angažirao u radu Upravnog odbora. U vrijeme kada je Emil Biller izabran u Upravni od-

35 Ivan Tišov, hrvatski slikar (Viškovci kraj Đakova, 8. II. 1870. – Zagreb, 20. IX. 1928.). Školovao se na Obrtnoj školi u Zagrebu, potom na Kunstgewerbeschule (1883.–93.) u Beču, na Akademiji u Münchenu (1893–94) i na Académie Julian u Parizu. Od 1905. bio je profesor na Obrtnoj školi u Zagrebu. Kao štíćenik I. Kršnjavoga izveo je niz dekorativnih kompozicija u javnim i kulturnim ustanovama i crkvama. Isprva je stvarao u duhu historicizma, na tragu preraphaelitsko-nazarenske poetike, alegorijske kompozicije u Zlatnoj dvorani Odjela za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu (*Bogoštovlje, Umjetnost, Nastava i Znanost*, 1893.–96.), potom je pod utjecajem V. Bukovca postupno rasvijetlio paletu. U tom je razdoblju slikao idealizirane prizore iz života seljaka (dekoracija predsoblja HNK u Zagrebu, 1905.; *Pod javorom*, 1906) i plenerističke motive iz zagrebačke okolice (*Iz Maksimira*, 1911.). Nakon boravka u Parizu slikao je mitološke kompozicije naglašene simbolike i neskrivena hedonizma (*Satiri*, 1916.; *Satiri i nimfe*, 1917.). U tom je duhu izradio dekoracije u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (1914.). Autor je mnogobrojnih portreta (*M. Dežman*, 1900.; *V. Vidrić*, 1909.; *H. Bollé*, 1913.), od kojih se osobito ističu otmjeni i senzualni ženski likovi (*Rebeka*, 1894.; *Portret žene*, 1907.). Bavio se i ilustracijom (V. VIDRIĆ, *Pjesme*, 1907.); <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=61471>, pregledano 1. veljače 2019.

36 Željko Lekšić ustupio je nekoliko dokumenata iz kojih je vidljivo da su ljudi živjeli, i umirali na imanju koji je bio u vlasništvu obitelji Biller i Kugel.

37 Scheda individuale foglio famiglia no. 708 (1931. promijenjeno u broj 3315.) Abbazia, Državni arhiv Rijeka.

38 Mato HORVAT: *Spomenica Hrvatskog pjevačkog društva Sklad – Preradović u Đakovu 1863.-1939.*, Đakovo, 1939., 149-150.

39 Isto, 154.

bor⁴⁰, u njemu su ravnopravni članovi i Židovi, uz Hrvate i pripadnike drugih naroda koji su živjeli u gradu. Vodeći ljudi *Društva* te 1903. bili su afirmirani političari dr. Vladimir Prebeg⁴¹ i dr. Franjo Papratović⁴², pomoćni biskup i Strossmayerov bliski suradnik Anđelko Voršak⁴³, gradonačelnik Đakova dr. Antun Švarcmajer⁴⁴, svećenik, političar i književnik dr. Svetozar Rittig⁴⁵, glazbenik

40 Isto, 151. i 154.

41 Vladimir Prebeg, hrvatski političar i odvjetnik (Brod na Savi, danas Slavonski Brod, 4. ožujka 1862. – Zagreb, 17. veljače 1944.). Studirao pravo u Zagrebu i Beču, a doktorirao 1886. u Zagrebu. Od 1889. bio je kraljevski javni bilježnik i odvjetnik u Đakovu. God. 1908. pristupio je Čistoj stranci prava, od 1910. bio je narodni zastupnik u Hrvatskome saboru, a od 1919. predsjednik Hrvatske stranke prava. Zajedno s Josipom Pazmanom potpisao je 1919. prosvjedno pismo protiv rada Privremenoga narodnoga predstavništva u Beogradu, zbog čega je bio osuđen i zatvoren (1920). Od 1920. do 1930. bio je član zagrebačkoga Gradskog zastupstva. Sudjelovao u radu Hrvatskoga državnoga sabora 1942. Objavio nekoliko knjiga dječjih pjesama. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50031>, pregledano 15. travnja 2019.)

42 Franjo Papratović (Đakovo 7. kolovoza 1871. – Đakovo 10. studenoga 1929.), đakovački odvjetnik i političar. Sudjelovao u paljenju mađarske zastave s Radićem, Vidrićem i ostalima prigodom otvaranja Hrvatskog narodnog kazališta 16. listopada 1895. (vidi više u: Branko OSTAJMER., "Doček političkoga uznika Franje Papratovića u hrvatskim gradovima 1896. godine", *Đakovački vezovi : prigodna Revija*, 43/2013., 64-67.)

43 Anđelko Voršak je rođen 7. studenoga 1844. u Iloku. Za svećenika je zaređen u Rimu 22. svibnja 1869. Imenovan naslovnim biskupom zenopoljskim, pomoćnim biskupom u Đakovu. Posvećen za biskupa 19. svibnja 1898. u Đakovu. Bio je pomoćnim biskupom J. J. Strossmayeru i I. Krapcu te je u dva navrata, po više godina, upravljao tom biskupijom kao kaptolski vikar. Umro je u Đakovu 22. kolovoza 1921. Pokopan je u grobnici Stolnog kaptola u Đakovu 26. kolovoza 1921. (više u: Matija PAVIĆ, „Posvećeni biskup Dr. Anđelko Voršak“. *Glasnik biskupija Bosanske i Srijemske*, 49,16/1921,128.)

44 Dr. Antun Švarcmajer (Schwarzmayr) (Đakovo, 1861. – Đakovo, 1932.), odvjetnik, javni bilježnik, sudac Kotarskog suda, općinski načelnik Đakova i saborski zastupnik. Od 1892. do 1906. sudjelovao na izborima i biran za narodnog zastupnika u Đakovu kao kandidat unionističke Narodne stranke. Neuspjelo se 1911. kandidirao na listi Hrvatsko-srpske koalicije. Bio je općinski načelnik Đakova u više mandata, od 1892. do 1912., zatim potkraj života i sudac Kotarskog suda u Đakovu. Godine 1928. imenovan za općinskog načelnika, ali je ubrzo zbog bolesti odstupio. U vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, od početka 20. stoljeća, član je i dobrotvor Hrvatskog pjevačkog društva „Preradović“ i dobrotvor i začasni član Hrvatskog sokola u Đakovu.

45 Svetozar Rittig, hrvatski povjesničar i političar (Brod na Savi, danas Slavonski Brod, 6. IV. 1873. – Zagreb, 21. VII. 1961.). Studirao teologiju u Sarajevu, Đakovu i Beču, gdje je doktorirao 1902. do 1911. predavao je crkvenu povijest na đakovačkoj bogosloviji, a zatim je bio tajnik Zagrebačke nadbiskupije, profesor na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu i urednik *Katoličkoga lista* (1912.–13.). Političku djelatnost započeo je 1908., kao zastupnik Hrvatske stranke prava u Hrvatskom saboru. God. 1918. bio je član Narodnoga vijeća SHS, a 1919.–20. član Privremenoga narodnog predstavništva. Nakon prestanka rada na Bogoslovnom fakultetu župnik župe sv. Blaža (1915.–17.), a zatim župe sv. Marka (1917.–41.) u Zagrebu. Nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske (1941) povukao se u Selca, gdje je stupio u dodir s predstavnicima antifašističkog pokreta. God. 1943. bio je član ZAVNOH-a, 1944.–54. predsjednik Komisije za vjerske poslove, a 1945.

Ivan Nepomuk Trišler⁴⁶ i drugi, a osim Emila Billera u upravi su sudjelovali i drugi đakovački Židovi: knjižar Makso Bruck⁴⁷, veletrgovac i pripadnik jedne od najbogatijih đakovačkih obitelji svog vremena Dane ml. Reichsman⁴⁸,

-
- izabran je u Ustavotvornu skupštinu, potom u Saveznu skupštinu i Hrvatski sabor. Bio je član jugoslavenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946., a iste je godine postao ministrom bez resora u vladi NR Hrvatske (do umirovljenja 1954). (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53003>, pregledano 15. travnja 2019.)
- 46 Ivan Nepomuk Trischler, mlađi (1862. – 1922.) Rođen je 13. ožujka 1862. u Đakovu kao peto i najmlađe dijete Ivana Nepomuka Trischlera. Osnovnu glazbenu poduku dobiva od oca Ivana. Biskup Josip J. Strossmayer mu je omogućio godišnjom potporom od 100 forinti da polazi orguljašku školu od 1879./80. do 1880./81. u Pragu koju je vodio František Zdenek Skuherský. Od 1. siječnja 1882. je koralist u stolnoj crkvi sa godišnjom plaćom od 374 forinti. 16. kolovoza 1894. daje otkaz kao koralist u stolnoj crkvi i odlazi u Veliki Varadin (danas Oradea u Rumunjskoj) gdje je samo nekoliko mjeseci jer se već 19. studenoga 1894. natječe na novoraspisano mjesto koralista u stolnoj crkvi u Đakovu. Od siječnja 1903. preuzima mjesto Dragutina Trischlera kao ravnatelj katedralnog zbora. Na sjednici Stolnog kaptola 20. travnja 1903. imenovan je definitivnim regens chorijem. Zborovoda je „Sklada” 1885.-1886. i „Preradovića” 1903. -1910. Umro je 14. ožujka 1922. u Đakovu. (više u Erwin TRISCHLER: „Glazbenička obitelj Trišler (Trischler) u Đakovu 1830. - 1986.”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 12/2015., 99-120.)
- 47 Makso Bruck, tiskar, knjižar i nakladnik. Godina i mjesto rođenja nisu poznati. Umro je za II svjetskog rata. U Đakovu je otvorio tiskaru vjerojatno oko 1890.; prvi datirani tiskopis iz nje označen je godinom 1895. Osim tiskanica, prigodnih spisa i izvješća đakovačkih škola, izdavao je đakovačke razglednice i tiskao u nakladi svoje knjižare pučke romane u nastavcima. Nakladu romana prodao je 1924. Nakladnom zavodu Zvono u Osijeku, a tiskaru 1938. Ivanu Brandekeru. Izdavao je, tiskao i uređivao mađaronski list Đakovština, koji je počeo izlaziti 1. XI. 1911., a ugasnuo 1912. 96. brojem. (više u: M. MALBAŠA: *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Zagreb, 1978, 100. i Krešimir PAVIĆ: *Đakovačke tiskare prije I. svjetskog rata*. Đakovo i njegova okolica, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 1/1978, 121–141.; *Isti: Povijest đakovačkih tiskara*, Đakovo, 1987., 44–62.)
- 48 Reichsmann, Dane, gospodarstvenik (Đakovo, 8. II. 1876. – Auschwitz, 1944.). Sin Jakobov. Bio je vlasnik trgovine mješovitom robom i žestokim pićima „D. Reichsmanna sin” u Đakovu koju je o. 1860. utemeljio, a 1878. protokolirao njegov djed Dane. U međuratnom razdoblju bavio se izvozom „Strossmayerove šljivovice”. Također je s Aleksandrom Starkom, Pavlom i Eduardom Kaiserom bio suvlasnik Prve osječke tvornice kandita, čokolade i čokoladne robe „Kaiser i Stark” (danas Kandit). Uz to je bio dioničar Prve hrvatske štedionice Zagreb i Tvornice šećera Osijek. Živio je na Slavujevcu u Zagrebu. Po osnutku NDH već mu je 12. IV. 1941. oduzet automobil, a istoga je dana s ostalim suvlasnicima Prve osječke tvornice kandita pokušao spasiti imovinu fiktivnom prodajom svojeg udjela „arijevcima” – upravitelju tvornice Josipu Turiću (oženjenom Židovkom) i Josipu Oreškoviću (drugom suprugu Hilde, kćeri A. Starka). Dana 11. V. 1941. sa suprugom Fridom rođ. Schnabel izbačen je iz kuće te im je redarstvo u cijelosti zaplijenilo srebrninu i ostale dragocjenosti (osim zlatnoga sata s lancem i privjeskom), 48 300 din. te sav namještaj i živežne namirnice. U prijavi imovine je naveo kako su kuću napustili s najnužnijom odjećom. Dana 12. VI. 1941. Ustaškomu stanu i općini Đakovo prepustio je 1.800.000 din. svojih potraživanja od Časnih sestara sv. Križa u Đakovu. Oboje supružnika stradalo je u Auschwitzu. God. 1945. Josip Orešković je zbog te „kupoprodaje” bio osuđen „radi privredne kolaboracije s neprijateljem i razgrabljivanja židovske imovine”.; Židovski biografski leksikon, radna verzija: <http://zbl.lzmk.hr/?paged=5&cat=19>, pregledano 11. rujna 2018.

dr. Žiga Spitzer⁴⁹ i dr. Oni su pridonosili društvu i materijalno tako da *Spomenica pjevačkog društva Sklad-Preradović* bilježi kako je te 1903., biskup Strosmayer darovao društvu 200 kruna, „a društveni odbornik Reichsman Dane ml. 100 kruna⁵⁰.”

Vjerojatno je i Emil Biller i financijski pomagao rad društva jer se to od članova uprave očekivalo, posebice od velezakupnika iz bogate obitelji (samo je pustara „Biller”, odnosno „Slaščak” koju je zakupljivao, imala preko 800 jutara oranica).

Iduće godine je Emil Biller ponovno član Upravnog odbora *Skład-Preradovića* koje vodi dr. Svetozar Rittig. Te godine je društvo „razvilo veću djelatnost” u kojoj je sudjelovao Emil Biller sa suprugom Malvinom, jer je osim koncerata i kazališnih priredbi, društvo organiziralo i izlete, zabave, druženja, a obaveza vodećih članova društva bila je sudjelovati u svim aktivnostima. Program koji je izvođen od strane *Skład-Preradovića* uglavnom je domoljubnog karaktera i na hrvatskom jeziku, tako da je nesumnjivo Emil Biller odlično govorio hrvatski jezik, pa je za pretpostaviti da se u obiteljima Kugel i Biller komuniciralo na hrvatskom jeziku. Nemamo gruntovnih podataka o vlasništvu obitelji Biller na području Đakova. Emil Biller, također, nije bio službenik bogoštovne općine židovske, jer ga ne spominju autori koji se bave ovom temom. Na đakovačkom groblju nema tragova Billerovih, odnosno nema sahranjenih članova ove obitelji. Stoga možemo pretpostaviti da se Vjera Biller rodila u kući djeda Lavoslava i bake Cecilije, baš kao i njena majka, na adresi „Gospodska 35”, u samom središtu Đakova. Prezime Biller se spominje u obližnjim Viškovcima, odnosno „pustara Slaščak”, između Viškovaca i Đakova, je nekoć bila „Billerova pustara”, što je vidljivo iz nekoliko dokumenata u matičnim knjigama Župe Viškovci gdje se 1906. i 1910. spo-

49 Dr. Žiga Špicar (Spitzer), odvjetnik. Rođen je u Osijeku 1868., gdje je njegov otac Samuel Spitzer, bio nadrabim. Ubijen je 1942. u logoru (bez podatka o kojem logoru je riječ). Supruga Paula, djeca Milan (1898.) i Milen (1902.). Bio je djelatnik u političkom i društvenom životu Đakova, urednik je *Narodnog lista*, glasila Demokratske stranke u Đakovu, koji je pokrenut 1922. i član izvršujući i podupirujući od 1897. i do 1910. odbornik HPD-a „Preradović”. Banski je vijećnik Savske banovine kotara Đakovo 1939. U vrijeme NDH Spitzerima, kao Židovima, imovina je bila oduzeta, a Žiga i Paula su nestali u holokaustu 1942. Usp. M. HORVAT, nav. dj., 113., 144., 149., 153., 157.-158., 163., 169., 174.-176., 181.; Ž. LEKŠIĆ, *Odvjetnici u Đakovu*, 7-8.; S. GRGIĆ, *Uprava u Savskoj banovini (1929.-1939.) – između državnog centralizma i supsidijarnosti*, 665.

50 Mato HORVAT: *Spomenica Hrvatskog pjevačkog društva Skład – Preradović u Đakovu 1863.-1939.*, 152.

minju toponimi: „Biller pusta”, „Slašćak (Billerov majur)”, odnosno „pusta Biller”, ali da se tamo rodila, onda bi to bilo zabilježeno u tamošnjim matičnim knjigama. Imanje je bilo u vlasništvu Vjerine bake Cecilije i majke Malvine, a Emil ga je (ne znamo pod kojim uvjetima) zakupljivao.

Nije zabilježeno da je Vjera Biller pohađala školu u Đakovu, pa pretpostavljamo da je pohađala pučku školu u Osijeku gdje je živjela u vrijeme kada bi po godinama trebala krenuti u školu (najvjerojatnije 1909. ili 1910.) i da je tu završila najmanje dva ili tri razreda. Nemamo pouzdanih podataka koju je školu pohađala, ali je to morala biti jedna od škola u osječkom Gornjem gradu, budući da su tamo stanovali. Kako znamo da nije pohađala neku od dvije pučke škole u osječkom Gornjem gradu, jer je nema među popisima učenika, najvjerojatnije je pohađala židovsku školu koja se nalazila u sadašnjoj zgradi Pravnog fakulteta, koja se nalazi na uglovnici Trga Oskara Nemona i Ulice Stjepana Radića, a udaljena je tek nekoliko desetaka metara od početka Desatićine ulice u kojoj je Vjera Biller stanovala. Budući da je školska dokumentacija nestala u Drugom svjetskom ratu ne možemo potvrditi ovaj podatak, ali s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je Vjera Biller bila učenicom baš te škole. Gotovo je nezamislivo da je obrazovani otac i majka ne bi slali u školu, a i njen umjetnički put pokazuje da je bila obrazovana i to na hrvatskom jeziku. Ne čudi, stoga, što Vjera Biller piše Ljubomiru Miciću, kako joj je materinji jezik hrvatski: „Iz pisama se vidi da joj je otac Austrijanac Emilijano⁵¹, da ima austrijsko državljanstvo(...), (...)’ ali ipak, ja sam u stvari Jugoslovenka, pošto sam rođena u Hrvatskoj i moj prvi jezik je bio hrvatski: moja majka Malvina Kugel, također je Jugoslovenka⁵²”.

Budući da je živjela u Austriji i Njemačkoj odlično je govorila njemački jezik (postoje njena pisma na njemačkom jeziku koja to potvrđuju), a može se pretpostaviti da se barem služila mađarskim i talijanskim jezikom. Ne znamo točan datum i mjesto rođenja njenog oca Emila Billera, koji zasigurno nije bio „Austrijanac” u vrijeme dok je živio u Đakovu i Osijeku, već je austrijsko državljanstvo dobio nakon Prvog svjetskog rata. Moguće je da se Emil rodio u Osijeku, jer je iz Osijeka njegova sestra Betina (Betika) Kraus, rođ. Biller, udana u jednu od tada najuglednijih i najbogatijih osječkih židovskih obitelji Kraus. O ocu Vjere Biller, dragocjenim se pokazao stečajni predmet

51 Cijela obitelj je imala austrijsko državljanstvo, ali je pravi razlog njegova ishođenja vjerojatno bijeg Emila Billera od vjerovnika u Hrvatskoj, a ne austrijsko podrijetlo.

52 Vidosava GOLUBOVIĆ/ Irina SUBOTIĆ: *Zenit 1921.-1926.*, Beograd, 2008., 298.

„Emil Biller” Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku⁵³ koji se čuva u osječkom Državnom arhivu. U dva fascikla s uredno sačuvanom građom, osim tijeke stečaja, odnosno poslovnih poteškoća u kojima se našao otac slikarice Vjere Biller, saznajemo i niz detalja o njegovoj imovini i materijalnom stanju, o njegovoj obitelji, te konačno i o pravim razlozima napuštanja Osijeka, odnosno tadašnje Kraljevine Slavonije i Hrvatske.

Vjera Biller u Osijeku

Nakon prodaje kuće u Đakovu obitelji Kohn, 1905. godine, obitelj Kugel odlazi iz Đakova u Volosko kraj Opatije, a Billerovi, vjerojatno, odlaze u Osijek, gdje nemaju vlastitu kuću već žive u iznajmljenim stanovima, što očito nije bilo slučajno, s obzirom na tijek stečajnog postupka, kada se većina vjerovnika nije mogla naplatiti iz Billerove imovine, pa je možda iz poslovnih razloga Emil izbjegavao kupiti kuću. Pustara Slaščak je ostala u suvlasništvu Malvine Biller i njene majke Cecilije Kugel do kraja ljeta ili početka jeseni 1912., kada su je prodale. Budući da su bile suvlasnice velikog posjeda koji je imao značajnu vrijednost (možda i veću nego danas) može se pretpostaviti da je upravo ova imovina osigurala dobar životni standard obitelji Biller unatoč Emilovim poslovnim neuspjesima.

Emil Biller je sa ženom Malvinom, kćerkom Vjerom i sinom Gualtierom živio u iznajmljenom stanu u Destičinoj (Deszathyevoj)⁵⁴ ulici br. 7 u osječkom Gornjem gradu, u vlasništvu odvjetnika dr. Rachlea. Većina osječkih Židova živjela u Gornjem gradu, a „bavila se tradicionalnim poslom – trgovinom i

53 Melita RONČEVIĆ: „Kraljevski sudbeni stol u Osijeku stečajni predmeti – V, St 1854-1943”, str 19: 255. 576.; Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-43/1912 Nagodba/ 258. 576. Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

54 Riječ je o današnjoj Ulici Hrvatske Republike u osječkom Gornjem gradu, a Osječani su je zvali Desatičnina ulica, po udovici ljekarnika Deszatyja iz Duge ulice (današnje Strossmayerove ulice) Adeli Deszaty. Bila je školovana i glazbeno obrazovana te je utemeljila osječki trio – Deszaty (klavir), Blau (violina), Hummel (čelo). Ubijena je 5. ožujka 1885. godine, a ubojica je njeno tijelo bacio u obližnju tvrđavsku jamu. Kako nije imala nasljednika, nekoliko dana prije smrti, 24. veljače 1885. godine, sav svoj imetak ostavila je za gradske potrebe, posebice za osječke siromašne učenike. Humanitarno društvo „Milodar” utemeljeno je 1887. godine iz ostavštine Adele Deszaty. Društvo je materijalno pomagalo najsiromašnije učenike gornjogradskih pučkih škola Sv. Ane (današnja OŠ Svete Ane) i Jägerove škole (u zgradi je danas Filozofski fakultet). Iz zahvalnosti su osječke gradske vlasti promijenile ime Ulice divljeg čovjeka u Ulicu Adele Deszaty, ili kako su je sve do sredine 20. stoljeća Osječani zvali „Desatičina ulica”.

obrtom, a od 80-ih godina 19. stoljeća sve je više odvjetnika, liječnika, ban-
kara, industrijalaca (posebice u prehrambenoj industriji), profesora, učitelja,
graditelja i pripadnika drugih zvanja⁵⁵.”

Danas se na broju 7 Ulice Hrvatske Republike nalazi niska prizemnica
u kojoj je nekoliko poslovnih prostora, pa vjerojatno nije riječ o istoj zgra-
di, a teško je da se u njoj mogao naći stan poput onoga koji su unajmljivali
Billerovi. Stan u kojem su stanovali možemo nazvati udobnim građanskim
stanom, jer je imao četiri spavaće sobe, i bio opremljen modernim namje-
štajem i umjetničkim slikama vrijednim 8000 kruna i srebrninom vrijednom
3000 kruna⁵⁶. Nakon pokretanja stečajnog postupka Emil Biller bježi iz Osi-
jeka pred vjerovnicima, a obitelj šalje u Volosko, odnosno Opatiju s cjelo-
kupnom imovinom, i od tada više ne žive na području ondašnje Kraljevine
Slavonije i Hrvatske. Jasno je, dakle, da razlog selidbe i odlaska iz Đakova
i Osijeka za obitelj Biller nije bila želja za promjenom ili otvaranjem novih
poslova, već ozbiljan poslovni neuspjeh Emila Billera, stečaj, ali popraćen
poslovnim manevrima Emila i Malvine Biller i njenih roditelja Lavoslava i
Cecilije, koje slobodno možemo nazvati i poslovnim makinacijama nauštrb
vjerovnika. Nemamo pravih saznanja kako je Vjera Biller podnijela ovu na-
glu selidbu, zapravo bijeg iz Osijeka u Volosko, nagli raskid s mjestima ranog
djetinjstva - Đakovom i Osijekom, ali je bez sumnje znakovita činjenica da
na sačuvanim slikama Vjere Biller nema njenoga oca, niti motiva oca uopće.
Ona prikazuje svijet djetinjstva, od članova obitelji tu su majka i mlađi brat,
ali oca nema. Možda je razlog upravo spomenuti poslovni krah ambicioznog
velezakupnika, koji je pokrenula njegova rođena, iznimno bogata sestra, koja
u to vrijeme živi u Beču, Betika Kraus, kojoj nije na vrijeme vratio posuđenih
10.000 kruna. O Betiki Kraus znamo da je supruga Johanna (Josipa) Krausa
(Kraussa), građevinara zaslužnoga za izgradnju mnogih osječkih zgrada kao
i izgradnju prvoga osječkog mlina na valjke (paromlina) te da joj je sin Ivan
Rikard (Ivanović, Mendl Rikardo) Kraus, gospodarstvenik i pravnik.⁵⁷ Prema

55 Ljiljana DOBROVŠAK: *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek, 2013.

56 DAO, Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

57 Ivan Rikard (Ivanović, Mendl Rikardo) Kraus, gospodarstvenik i pravnik (Osijek, 26. ožujka 1880. – Genova, Italija, 12. veljače 1949.), bio je nećak Emila Billera i bratić Vjere Biller. Sin je Johanna (Josipa) Krausa (Kraussa), građevinara zaslužnoga za izgradnju mnogih osječkih zgrada kao i izgradnju prvoga osječkog mlina na valjke (paromlina), i Bettike rođ. Biller, Emilove sestre i Vjerine tetke. Po roditeljima zavičajnost imao u Osijeku, no neposredno prije uspostave

očitovanju Emila Billera njegova sestra je raspolagala imutkom od najmanje milijun kruna⁵⁸. Sestra Betika (u spisima piše povremeno Bettina ili Betina) Kraus (ponegdje također piše Krausz i Krauss) pokreće stečajni postupak na Kraljevskom sudbenom stolu u Osijeku 22. listopada 1912.⁵⁹ s tvrdnjom kako joj „glasom mjenice duguje Emil Biller iz Osijeka 10.000 kruna⁶⁰”. Tvrdi kako je bilo i ranijih zahtjeva za pokretanjem stečaja Emila Billera, ali se on nagođio s ostalim vjerovnicima tako da im „izdaje svoju imovinu, na koji način imaju dobiti vjerovnici otprilike 75 % svojih tražbina⁶¹.” Dalje navodi da su njegovi dugovi puno veći od imovine, tako da je onih 75 % (koje je platio uz pomoć rodbine, odnosno ženinog oca Lavoslava Kugela) najviše što može platiti, pa bi ona ostala izigrana sa svojom tražbinom. Emilova sestra zato traži pokretanje stečaja i zamrzavanje njegove imovine.

NDH bio je brisan iz zavičajnosti grada Osijeka te 2. IV. 1941. s članovima obitelji stekao zavičajnost u Šibeniku. God. 1906. s obitelji je prešao na katoličanstvo, a prije sklapanja drugoga braka 1921. na pravoslavnu vjeru. Promijenio je obiteljsko prezime u Ivanović 16. VIII. 1924, no po uspostavi NDH, 4. VI. 1941, morao ga je vratiti. U prvom braku s Milicom rođ. Popović, sestrom novinara i političara Dušana Popovića, imao je kćer Dafinu (Dašku) ud. McLean (Osijek, 1915 – London, 2004) te sinove I. S. Ivanovića i Vladimira (Osijek, 1917 – New York, 1968), u drugom braku s Jelkom rođ. Muačević sina Dimitra (Zagreb, 1928 – ?, Brazil, 1969), a u trećemu braku sklopljenom 30. X. 1945. sa Šteficom rođ. Kastelic sina → Marka. Od 1913. bio je član Hrvatskoga sabora, a 1918. član Narodnoga vijeća SHS. Nakon stjecanja doktorata znanosti u Beču, najkasnije od 1931. imao je odvjetnički ured u Zagrebu. Uz to bio je i osnivač, dioničar i ravnatelj „Astre” d. d., zatim dioničar, član Upravnoga odbora i predsjednik osječke rafinerije „Ipoil” te od 1937. dioničar tvornice aluminijske „Ivanal” d. d. u Lozovcu kraj Šibenika. U ljeto 1941. stanovao je u zagrebačkom hotelu „Palace” na Strossmayerovu trgu. U srpnju 1941. tvornica aluminijske iz Lozovca javila je Redarstvenomu ravnateljstvu da je dobio dozvolu da otputuje u Šibenik, gdje će boraviti dva mjeseca kao neophodno potreban stručnjak u tvornici aluminijske te da zbog toga neće biti u Zagrebu i neće biti u mogućnosti u Zagrebu javiti se na oglas po kojemu se „imadu svi Židovi javiti u roku od 22. do 26. srpnja”. Rat je većim dijelom preživio u kućnom pritvoru u Zagrebu, više puta uhićivan i puštan. God. 1946. zatvoren je i osuđen na jednogodišnji gubitak građanskih prava, zatim i na prisilni rad, a tvornica aluminijske bila je konfiscirana. Zahvaljujući sinu I. S. Ivanoviću, koji je živio u Londonu, u prosincu 1947. sa suprugom Šteficom prebjegao je u Italiju i do smrti živio u Genovi. (Kraus, Ivan Rikard (Ivanović, Mendl Rikardo); Židovski biografski leksikon <<http://zbl.lzmk.hr/>> radna verzija, pregledano 11. studenoga 2018.)

58 Emil BILLER: *Utoka sa žalbom ništetnom*, zastupan po odvjetniku dr. Marku Leitneru iz Osijeka; DAO, Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

59 Dr. Julijus SPRINGER: *Procjena imovine Emila Billera*: DAO, Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

60 Isto.

61 Isto.

To je i urađeno već narednog dana o čemu svjedoči novinski oglas⁶² od 23. listopada 1912. u kojem Kraljevski sudbeni stol u Osijeku obznanjuje da se na molbu Betine Krausz iz Beča zabranjuje Emilu Biller raspolaganje svojom imovinom te da ova „zabrana ima isti učinak kao da je stečaj već otvoren⁶³”. Kada je ova zabrana stupila na snagu javili su se i drugi vjerovnici, među ostalima i Union, paromlinsko dioničarsko društvo kojem je dugovao 19.385 kruna i 19 filira te drugi vjerovnici među kojima su najveći bili Hrvatska eskomptna banka iz Osieka, Bosanska zemaljska banka podružnica Brčko itd.

Sestra Emila Billera smatrala je, također, da Emil Biller uz pomoć supruge i tasta nastoji prevariti nju i ostale vjerovnike jer su vlasnice zakupljenog zemljišta bile Malvina Biller, i Cecilija Kugel, Vjerina baka, koje su svoju imovinu u Viškovicima prodale Hrvatskoj zemaljskoj banci i Emanuelu Hermannu. Po Emilu Billeru ugovor o velezakupu nije raskinut s ciljem prevare vjerovnika niti je prodaja imovine „gdje Malvine Biller u kakvom savezu s njegovom insolvencijom⁶⁴”.

Stečaj je pokrenut 27. siječnja 1913., a o njemu se očitovao „Utokom sa žalbom ništetnom⁶⁵” Emill Biller, tvrdeći kako je riječ o „najnelogičnijem i najabsurdnijem⁶⁶” stečajnom predmetu. Svjestan je da ne može tražiti da sud odbije stečajnu molbu njegove sestre „iz moralnih razloga⁶⁷”, ali smatra da je „nevjerojatno da jedna sestra, nota bene, tako bogata traži otvaranje stečaja proti svome bratu⁶⁸”. Emil Biller smatra da „tražbina moliteljice još ne postoji⁶⁹” jer mu je ona posudila novac bez roka do kada ih mora vratiti: „Kad sam uslijed raznih nesreća polovicom 1912. došao u novčane poteškoće te su na me radi osiguranja navaljivali moji vjerovnici, obratio sam se na pripomoć na moju sestru. Ona mi je priskočila upomoć s iznosom od 10.000 K tim da taj iznos ima služiti u svrhu podmirenja tražbina navaljujućih vjerovnika⁷⁰.”

62 Isto.

63 Isto.

64 E. Biller, „Utoka sa žalbom ništetnom”, zastupan po odvjetniku dr. Marku Leitneru iz Osijeka; DAO, Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

65 Isto.

66 Isto.

67 Isto.

68 Isto.

69 Isto.

70 Isto.

Emil Biller je tvrdio da sestra nije odredila rok povrata sredstava i uopće se na više mjesta poziva na svoje obiteljske odnose i traži razumijevanje od suda jer smatra da sestra ne posuđuje novac bratu kako bi ga upropastila.

Međutim sestra je bila neumoljiva u svojim zahtjevima, pa se krenulo u utvrđivanje imovine Emila Billera. Saznajemo da je bio „zakupnikom gr. ul. br. 416 i 501 u Viškovcima, i 297 Ivanovci (Pustara Viškovci otprilike 800 jutara), prije vlasništvo Cecilije i Malvine Kugel, a sada, kako čujem, Hrvatske zemaljske banke u Osieku i Emanuela Hermanna u Osieku⁷¹.”

Kada je bilo jasno da je stečaj neizbježan, a pojavili su se i novi vjerovnici sa svojim potraživanjima, Emil Biller je pobjegao iz Osijeka iz stana u Deszathyevoj ulici br. 7. u osječkom Gornjem gradu, u vlasništvu odvjetnika dr. Rachlea. Stečajni upravitelj dr. Julius Springer iz Osijeka, doznao je od kućevlasnika da je Emil Biller „izselio prije Nove godine (prije početka 1913. op.a.) i pokućstvo navodno na Rijeku poslao⁷².” Po kućevlasniku, Emil Biller je otišao u Beč, a Malvina Biller s kćerkom Vjerom i sinom Gualtierom se nalazi u Voloskom, u vili roditelja Lavoslava i Cecilije Kugel. Lavoslav Kugel i Malvina Biller su ispitani na zahtjev suda⁷³, ali nisu pronađeni u Voloskom već u Opatiji, u Hotelu „Lac Mer” ili „Lackner”⁷⁴.

71 Dopis stečajnog upravitelja Kraljevskom sudbenom stolu u Osijeku; DAO, Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

72 Isto.

73 Zahtjev Slavnom Kotarskom c. kr. sudu u Voloskom broj 17061, DAO, Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-48/1912.

74 Iznad naziva „Lac Mer” u dokumentu piše tintom ispravak „Lackner”: Budući da Hotel lac Mer nije tada postojao, odnosno nije nikada postojao u Opatiji, vjerojatno je riječ o Hotelu Lackner, koji se nalazio na Slatini. Izgrađen 1889. kao pansion za osoblje *C.k Privilegiranog društva Južnih željeznica, tzv. Kellnerhaus*, ali je već iste godine prenamijenjen u hotel Gasthof Slatina. Do 1910. pripada Južnim željeznicama, a potom je u vlasništvu Dioničkog društva svratišta i lječilišnih zavoda Opatija u Beču. U prizemlju hotela je prije Prvog svjetskog rata uvijek bio restoran. Oko 1895. najamnik hotela i restorana je Franz Höllermann iz Unterracha u Donjoj Austriji, oko 1900. Josef Müller, od 1905. do 1912. Carl Burner, od 1912. Fanny Lackner (hotelijerka iz Bad Gasteina), kraće vrijeme tijekom 1914. Arpad Rona iz Temišvara i zatim natkonobar Ivan Hafner. Nakon Prvog svjetskog rata novi vlasnik postaje liječnik i hotelijer Alexander Schalk iz Tschoppnera u Češkoj koji 1925. zajedno s vlasnikom susjednog objekta ex vojnog lječilišta, društvom *Poggi & Co* poduzima spajanje ova dva objekta. Od tada pa do 1952. te dvije zgrade rade kao jedinstveni hotel s dva kućna broja. Za vrijeme talijanske uprave hotel se zove Continentale, a nakon toga Zagreb. Sada je srušen i na njegovom mjestu će se izgraditi novi objekt.

Od njih je sud doznao da sve pokućstvo nije bilo u vlasništvu „prezaduženika” Emila već samo „srebrnina, pokućstvo u salonu, ćilimi, slike i knjige” u vrijednosti od oko 5000 kruna. Dio imovine je miraz koji je sa sobom donijela Malvina Biller. Pisana izjava je prilično nečitka, ali iz nje doznajemo da je Bettina Kraus posudila preko sina Rikarda Krausa iznos od 20.000 kruna Lavoslavu Kugelu, koje je trebalo vratiti u roku od godine dana, ili prije, ako Lavoslav Kugel proda svoje zemljište. Kada je on to učinio vratio je 10.000 kruna, a ostatak je trebao podmiriti Emil Biller, ali mu nije bilo poznato pod kojim uvjetima. Malvina Biller se složila u svemu s ocem i potvrdila njegove navode.

Gondola, linorez, 1921. g.

Šetnja Venecijom, linorez, 1921. g.

Stečaj nad Emilom Billerom je proveden, ali većina duga nije bila namirena. S obzirom da je obitelj Biller nastavila živjeti u najmanju ruku iznadprosječno, moguće je da se Emil Biller oporavio u poslovnom smislu, a moguće je da je obitelj Lavoslava Kugela nastavila pomagati kćer Malvinu i svoje unuke.

Ne znamo kako su se razvijali daljnji odnosi sa sestrom Betikom i njenom obitelji, jesu li izgladnili, što i ne bi bilo čudno budući da je Emil Biller pokazivao ozbiljan respekt prema bogatoj sestri i bio spreman na pomirbu, makar ga je tužila i otvorila stečaj nad njegovim velezapupničkim poslovima.

U svakoj slučaj, znamo da slavonska epizoda obitelji Biller završava stečajem i bijegom, vjerojatno traumatičnim za Vjeru Biller; raskidom sa svijetom djetinjstva, s obiteljskom sigurnošću u Đakovu i Osijeku. I kako to

umjetnosti često biva, možda je baš to bilo poticaj da potraži odgovore u slikarstvu. Da nije bilo poslovnog kraha, obitelj Biller bi vjerojatno ostala živjeti u Osijeku, a Vjera Biller možda nikada ne bi postala umjetnicom.

Sačuvana djela u Beogradu i Budimpešti

U relativno kratkom umjetničkom djelovanju za Vjeru Biller su najvažniji promotori bili Lajos Kassák, Herwart Walden⁷⁵ i Ljubomir Micić, koji su joj otvorili vrata svojih galerija i časopisa, pa je mlada umjetnica vrlo rano dobila mogućnost izlaganja i objavljivanja. Njena suradnja s časopisom *Ma* otvorila joj je vrata *Der Sturm*, i suradnji s Waldenom, a suradnja s *Der Sturmom* povezala ju je sa *Zenitom*.

Herwarth Walden objavio je 3. ožujka 1910. prvo izdanje svog časopisa *Der Sturm*, koji je tijekom svog života predstavljen kao ključni forum za umjetničku i književnu avangardu. Od tog vremena, zahvaljujući Herwarthu, ovaj časopis, istoimena galerija i umjetnici koji su tamo izlagali ili objavljivali, unijeli su velike promjene na kulturnoj pozornici weimarske Njemačke. Za razliku od mnogih njegovih kolega, Herwarth Walden je od samog početka svjestan da je u zoru nove umjetničke epohe morao uključiti i žene. Walden je stoga bio, ne samo ključni lik u svijetu njemačkog ekspresionizama, već i zaštitnik ženskih umjetnika - i time izuzetak u umjetničkom svijetu ranog 20. stoljeća. Prije nego što je galerija *Sturm* 1932. zatvorena, Walden je izlagao djela više od 30 slikarica i kiparica - više nego bilo koja druga galerija tog doba, a među tim umjetnicama svoje mjesto je našla i Vjera Biller, izlažući u čak pet navrata, 1921. i 1922., u *Galeriji Der Sturm*.

75 Herwarth Walden (pravo ime Georg Lewin, rođen 16. rujna 1879. u Berlinu – umro 31. listopada 1941. u Saratovu, Rusija), njemački književnik i likovni kritičar. U Berlinu osnovao i izdavao časopis *Der Sturm* (1910.–32.), središnje glasilo ekspresionističkoga pokreta (uz *Die Aktion* Franza Pfemferta). Od 1912. organizirao izložbe avangardne umjetnosti. Njegovo književno djelo (poezija, drame, romani) značenjem nadmašuju teorijski spisi (Ekspresionizam: preokret u umjetnosti – *Expressionismus: die Kunstwende*, 1918; *Novo slikarstvo – Die neue Malerei*, 1919., i dr.). God. 1932. otišao u SSSR, gdje je u staljinističkim čistkama bio 1941. uhićen i deportiran u logor Saratov. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65763>, pregledano 29. svibnja 2018.)

Ljubomir Micić⁷⁶, utemeljitelj *Zenita* i umjetničkog pokreta *zenitizam* najzaslužniji je za mogućnost današnje recepcije, ma koliko bila krnja, Vjere Biller. Sačuvao je u *Zenitovoj* zbirci djela Vjere Biller, što su jedina njena sačuvana djela!

Micić je bio ne samo urednik i suradnik Vjere Biller, već i prijatelj koji je i boravio kod nje u Opatiji te se dopisivao s njom desetak godina tako da većinu podataka crpimo iz njihove korespondencije.

Iza Vjere Biller je ostalo osam sačuvanih radova, od kojih je šest linoreza i dva pastela, reprodukcija jednog rada, te trideset dvije nepoznate slike, od kojih za dvadeset i šest znamo nazive, a za šest znamo u kojoj su tehnicima napravljeni. Sedam radova se čuva u Narodnom muzeju u Beogradu, a jedan u Narodnom muzeju u Budimpešti.

Poznata je još novinska reprodukcija rada *Željeznica (Eisenbahn)*, koji je objavljen 1924. u *Zenitu*. Osim ovih osam (devet) radova, iz kataloga izložbi u *Der Sturm* znamo pouzdano da je naslikala ukupno dvadeset i šest djela koja nisu sačuvana:

Kinder 1 (Djeca 1)

Kinder 2 (Djeca 2)

Kinder 3 (Djeca 3)

Kinder 4 (Djeca 4)

Spielende Kinder (Djeca koja se igraju)

Zwei Kinder (Dvoje djece)

76 Ljubomir Micić, srpski književni kritičar i publicist (Sošice kraj Jastrebarskoga, 16. XI. 1895 – Kačarevo kraj Pančeva, 15. VI. 1971.). Diplomirao na Filozofskome fakultetu u Zagrebu (1918.). Kao mladić sudjelovao u srpskim omladinskim društvima (Karlovac, Zagreb) i u I. svjetskom ratu (1916.). Od 1918. objavljivao pjesme, prozu te književne, kazališne i filmske kritike. Godine 1921. u Zagrebu je pokrenuo i uređivao avangardistički časopis *Zenit* (od 1923. uredništvo je preseljeno u Beograd, gdje je časopis izlazio do 1926.); u njem je (s I. Gollom i B. Tokinom) objavio *Manifest zenitizma*, u kojem je proglasio „zenitističko pesništvo kao izraz vremena i doba najgenijalnijih paradoksa”. Godine 1924. priredio je u Beogradu *Zenitovu* međunarodnu izložbu nove umjetnosti, na kojoj su sudjelovali V. Kandinski, O. Zadkin, R. i S. Delaunay, M. Chagall, E. M. Lisicki, V. Gecan, J. Seissel (pseudonim Jo Klek), Vjera Biller i dr. Živio u Parizu 1926.–36., objavljujući na francuskom jeziku. Značajnija su mu djela: *Ritmi mojih slutnja* (1919.), *Istočni greh* (1920.), *Spas duše* (1920.), *Kola za spasavanje* (1922.), *Aeroplan bez motora* (1926.), *Antievropa* (1926.), *Biti ili ne biti (Être ou ne pas être)*, 1933.), *Ništa bez ljubavi (Rien sans amour)*, 1935.) i dr. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=40573>, pregledano 29. svibnja 2018.)

Vier Kinder (Četvoro djece)
Haus und Kinder (Kuća i djeca)
Häuser und Kinder (Kuće i djeca)
Sonne und Kinder (Sunce i djeca)
Kinder und Wagen (Djeca i automobil)
Zwei Mädchen (Dvije djevojke)
Zwei Menschen (Dva čovjeka)
Strasse 1 (Ulica 1)
Strasse 2 (Ulica 2)
Elefant (Slon)
Fische (Ribe)
Pferdebahn (Konjski tramvaj)
Eisenbahn (Željeznica)
Menschen (Ljudi)
Schule (Škola)
Schnemann (Snjegović)
Hafen (Luka)
Strand (Plaža)
Budapest (Budimpešta)
Stadt (Grad)

U popisu njene prve poznate izložbe u Budimpešti, skupne izložbe unutar pokreta *Magyar aktivismus (MA)*, otvorene u Vaci ulici 11b u siječnju 1919., zabilježeno je kako je izlagala šest pastela bez naziva, uz prodajnu cijenu od 300 kruna⁷⁷. Prema tvrdnjama današnje kućevlasnice *Ville Vesna* u Opatiji, zidovi nekih soba bili su oslikani, ali ona nije moga potvrditi je li riječ o djelima Vjere Biller, jer su slike uklonjene i prebojane tako da možemo samo nagađati je li se umjetnica ogledala i u zidnom slikarstvu?

Možemo, dakle, zaključiti kako pouzdano znamo kako izgleda devet djela Vjere Biller, kako znamo nazive dvadeset i šest izgubljenih djela, te kako

77 *MA grafikai kiálltásához*, MA, IV/1, 1919., str. 9.

znamo da je zasigurno izlagala još šest pastela (jer su dva sačuvana pastela namjenski rađena za *Zenit* i nastala kasnije, tako da sigurno nisu bila na budimpeštanskoj izložbi 1919.), dok o drugim radovima Vjere Biller nemamo pouzdanih saznanja.

I ovo što je sačuvano, čak i kada je riječ samo o imenima slika, daje nam dovoljno podataka da možemo istaknuti najvažnije elemente umjetničkog izraza kojim se odlikovala, umjetničkog svijeta koji je oblikovala, koje je samosvojno čak i u izuzetno razgranatom i raslojenom svijetu avangardnih strujanja u prvom dijelu 20. stoljeća. Moguće je, naravno, osporiti vrijednost ovih djela, smatrati ih tek mladenačkim pokušajima, manje ili više nadarene umjetnice, koja je tek trebala stvoriti ozbiljan opus, što ne bi bilo netočno. Kako god bilo, Vjera Biller je svakako zaslužila pozornost i osigurala si ime u povijesti umjetnosti.

Literatura:

Ambruš, Jelica (ur.). Ivan Tišov (1870.-1928.): *Retrospektivna izložba*, Galerija likovnih umjetnosti, Osijek, srpanj-kolovoz 2005.

Bajkay, Éva: Under the Spell of Der Sturm in Berlin, http://mattis.kfki.hu/english/index_37.html, pregledano 10. rujna 2018.

Bilang, Karla: *Frauen im „STURM“*. Künstlerinnen der Moderne, AvivA Verlag, Berlin, 2013.

Biller, Vjera. Scheda individuale foglio famigliano. 708 (1931. promijenjeno u broj 3315.) Abbazia, Državni arhiv Rijeka

Bjažić Klarin, Tamara: *Ernest Weissmann – društveno angažirana arhitektura, 1926. – 1939.*, HAZU, Zagreb 2015.

Bragaglia, Vigliani, A. (1966). *CASA D'ARTE BRAGAGLIA*. Maske und Kothurn, 12(4), pp. 425-426. pregledano 16 travnja 2019, doi:10.7767/muk.1966.12.4.425

Cepelić, Milko / Pavić, Matija: *Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb 1904.

Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain; *Rječnik simbola: mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1983.

Ćurić, Mirko: *Ivan Tišov - rani radovi i oleografije*, Katalog Izložbe Ivana Tišova: Spomen-muzej biskupa Strossmayera, 8. travnja 2013., ur. Petar Strgar

Ćurić, Mirko: *Nadrealizam Nevenke Lovrić Baruh*, katalog izložbe u Spomen-muzeju biskupa Strossmayera, 1. listopada 2005., ur. Petar Strgar

Ćurić, Mirko: Tko je bila Vjera Biller?, *Đakovački glasnik* br. 57, Đakovo, 16. svibnja 2007., str. 3

Ćurić, Mirko: Dvije đakovačke avangardne slikarice – Nevenka Lovrić i Vjera Biller, *Revija Đakovačkih vezova* br. 38, Đakovo 2008., str. 117-121

Ćurić, Mirko: Ugašena Vjera, u *Braća u poniženju, Đakovački kulturni krug*, Đakovo 2012.

Ćurić, Mirko: Smrt Vjere Biller, *Smrt Petera Esterhazyja*, šest priče o smrti, Đakovo 2016.

Ćurić, Mirko: *Vjera Biller, umjetnica u zenitu oluje*, Đakovo 2019.

Donat, Branimir: *Središte na rubu, Fraktura*, Zagreb 2007., str. 346

Dobrovšak, Ljiljana: Demografski prikaz Židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata, *Zbornik Muzeja Đakovštine* (2009.) str. 173

Dulibić Ljerka/ Pasini Tržec Ivana: Zbirka biskupa Strossmayera i osnutak današnje Strossmayerove galerije starih majstora, *Hrvatska revija* 1/2014.; <http://www.matica.hr/hr/410/zbirka-biskupa-strossmayera-i-osnutak-danasnje-strossmayerove-galerije-starih-majstora-23286/> (pristupljeno 8. svibnja 2018.)

Golubović, Vidosava / Subotić, Irina: *Zenit 1921.-1926.*, Narodna biblioteka Srbije, Institut za književnost i umetnost Beograd, SKD Prosvjeta Zagreb, Beograd 2008.

Golubović, Vida/Subotić, Irina: Ljubomir Micić, <http://www.avantgarde-museum.com/en/museum/collection/authorsljubomir-micic~pe4475/>, pristupljeno 11. prosinca 2108.

Golubović, Vida, Pisma Vjere Biller Ljubomiru Miciću (Književni arhiv Ljubomira Micića 4), *Književna reč*, Beograd, nr. 154, 10. studeni 1980.

Grgić, Stipica: *Uprava u Savskoj banovini (1929.-1939.) – između državnog centralizma i supsidijarnosti*, Zagreb, 2014.

Hevesy Iván: A MA grafikai kiálltásához, *Ma*, IV/1, 1919, str. 6

Horvat, Mato: *Spomenica Hrvatskog pjevačkog društva Sklad – Preradović u Đakovu 1863.-1939.*, str 151. i str. 154.

Horvat Pintarić, Vera: Jo Klek Seissel, Galerija Nova, Zagreb svibanj 1978, u Vera Horvat Pintarić: *Kritike i eseji*, Zagreb 2012., str. 384, 391

Hrvatska enciklopedija I-XI., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1999.-2009.

http://www.iaapa.org.il/46024/claims_list_Bi-Bo (1.ožujka 2015.)

http://monoskop.org/First_Zenit_International_Exhibition_of_New_Art
(<https://books.google.hr/books?id=E5IzAQAAIAAJ&q=vjera+biller&dq=vjera+biller&hl=hr&sa=X&ei=DXYrVZq2JIneasuxgdAC&ved=0CDcQ6AEwBA>) (10 April 2015)

Lekšić, Željko: Numeracija kuća u Đakovu iz sredine 19. stoljeća i njihovi vlasnici, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, Đakovo 2015., str. 55-69.

Lekšić, Željko: Kuće na početku ulice Stjepana Radića u Đakovu, *Zbornik Muzeja Đakovo* br. 10 (2013.), str.197-216.

Lekšić, Željko: Sinagoga u Đakovu, *Đakovački vezovi. Prigodna revija* 2001.

Likovna enciklopedija Jugoslavije, Volume 1, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža.”, Zagreb 1984., Vjera Biller, str. 131.

Ljubičić, Mile: Đakovčanka na izložbi „Žene Der Sturm”. Radio Đakovo. Preuzeto 20. 10. 2015. (<http://www.radio-djakovo.hr/author/mljubicic/page/196/>)

Magaš Bilandžić, Lovorka: Vjera Biller and the International Avant-garde in the 1910s and 1920s – at the Crossroads between MA, Der Sturm and Zenit, sažetak neobjavljenog rada sa znanstvenog skupa „Collaborative Artist Networks in the Twentieth Century and Beyond”, Bremen, Njemačka, 2015.: <https://www.bib.irb.hr/776995>, pregledano 10. rujna 2018.

Ostajmer, Branko, Doček političkoga uznika Franje Papratovića u hrvatskim gradovima 1896. godine, *Đakovački vezovi: prigodna Revija*, 43 (2013), 64-67

Passuth, Krisztina, *Magyar művészet az európai avant-garde-ban*, Corvina, Budapest 1974, str. 49

Peić, Matko, *Hrvatski slikari i kipari: Slavonija, Srijem, Osijek*, Matica Hrvatska, Osijek, 1969.

Prodori avangarde u hrvatskoj umjetnosti prve polovice XX. stoljeća, Muzej suvremene umjetnosti, Zagreb 2007., 206 stranica, uredila Jadranka Vinterhalter

Rončević, Melita: Kraljevski sudbeni stol u Osijeku stečajni predmeti – V, St 1854-1943, str 19: 255. 576.

Strast i bunt, ekspresionizam u Hrvatskoj, urednik Zvonko Maković, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb 2011.

Stečajni predmet: Biller Emil, velezakupnik, Osijek 1912. St-43/1912 Nagodba/ Državni arhiv u Osijeku

Subotić, Irina, Vjera Biller (1903-?), in: Zenit i avangarda 20-tih godina (exh. catalogue), *Narodni muzej-Institut za književnost i umetnost*, Beograd, februar 1983, str. 89-90

Subotić, Irina, „Zenit i jego krag 1921-1926”, in: Konstruktywizm w Jugosławii (exh. catalogue), Muzeum Sztuki, Lodz, oktobar 1986, s.p.Subotić, Irina, „A Zenit és köre”, in: Az avantgárd Jugoszláviában. A Zenit-kör 1921-1926 (exh. catalogue), Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 18 December 1986 – 18 January 1987.

Subotić Irina/ Golubović Vida: *Zenit i avangarda 20ih godina*, Narodni muzej/Institut za književnost, Beograd 1983.

Subotić Irina: Zenit u Frakfurtu, *Novi magazin*, br. 241. 10 prosinca 2015., str. 62

Subotić Irina: Vjera Biller, u *Sturm-Frauen: Künstlerinnen der Avantgarde in Berlin 1910–1932*, Schirn Kunsthalle, Frankfurt, 2015., str. 24-31.

Sturm-Frauen: Künstlerinnen der Avantgarde in Berlin 1910–1932, Schirn Kunsthalle, Frankfurt, 2015.

Švob, Melita: Naseljavanje Židova u Slavoniju: prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima // *Migracije u Hrvatskoj - regionalni pristup* / Lajić, Ivan (ur.). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998. str. 171-208.

Trischler, Erwin: Glazbenička obitelj Trišler (Trischler) u Đakovu 1830. - 1986., *Zbornik Muzeja Đakovštine*, br. 12 No. 1, 2015., str. 99-120.

Vujanović, Barbara: Cjelovit pogled na povijesne avangarde, *Vjesnik* od 15. svibnja 2007., str 26-27.

Vujanović, Barbara: U središtu pozornosti avangardni protagonisti, razgovor s Jadrankom Vinterhalter, *Vjesnik* od 29. svibnja 2007., str 22-23.

Wilhelm, Miriam (Carl von Ossietzky Universität Oldenburg): Vjera Biller – Jugoslawische Avantgarde und Zenitismus. Zur künstlerischen Selbstbildung im Sujet des barbarischen Kindes

Zidić, Igor: Nadrealizam i hrvatska likovna umjetnost, uvodne bilješke - u *Nadrealizam i hrvatska likovna umjetnost*, Umjetnički paviljon, Zagreb 1972.

Živaković Kerže, Zlata: *Židovi u Osijeku (1918.-1941.)*, Osijek, Slavon-ski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Židovska općina, 2005.

Župan, Suzana: Đakovačka slikarica Vjera Biller - žrtva nacističkih medicinskih pokusa i logora. *Glas Slavonije*. Preuzeto 20. 10. 2015 (<http://www.glas-slavonije.hr/288796/4/Djakovacka-slikarica-Vjera-Biller---zrtva-nacistickih-medicinskih-pokusa-i-logora>)

Židovski biografski leksikon <<http://zbl.lzmk.hr/> radna verzija

SUMMARY

Mirko Ćurić

VJERA BILLER – AVANTGARDE ARTIST ORIGINALLY FROM ĐAKOVO

Vjera Biller was an avant-garde painter born in a Đakovo-Osijek Jewish family - her parents were Emil and Malvina (born Kuger). She was born in Đakovo on December 7th, 1901, and died during the Nazi medical experiments in Hartheim on May 28th 1940.

She lived and worked in Croatia (Đakovo, Osijek, Opatija), Hungary (Budapest), Germany (Berlin) and Austria (Graz), and exhibited in Hungary, Germany (Berlin and Düsseldorf), Italy (Rome) and Serbia (Belgrade), i.e. the then Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

She left a trace in the three avant-garde artistic movements of international importance, in the magazines – *Magyar aktivismus* (MA) from Budapest, *Der Sturm* from Berlin, and *Zenit* from Zagreb and Belgrade.

The purpose of this article is to expand the knowledge on Vjera Biller, with a special emphasis on researching her descent. Vjera Biller left behind only eight artworks and one reproduction in *Zenit*. Further 26 artworks are only known by their name, but it is not known how they looked like.

Vjera Biller lived in Croatia, in towns Đakovo and Osijek, until 1912, and her family owned a large estate in Viškovci near Đakovo (wasteland Slaščak with around 800 acres of land). After her father's business went into bankruptcy, her mother sold their family estate in Viškovci, and the Biller family moved first to Opatija, and then to Budapest. In Hungary she cooperated with the members of the avant-garde movement *Magyar aktivismus* (MA) who were working together on the magazine MA, and she participated with six of her artworks at an exhibition in 1919. Thanks to the founder of the MA movement Lajos *Kassák*, she cooperated with Herwarth Walden, the editor of the *Der Sturm* magazine and the gallery bearing the same name, which guest book she signed in 1921, and exhibited multiple times with *Der Sturm*: at the 98th exhibition in 1921, where she was the main exhibitor together with Rudolf Bauer; at the 99th exhibition in July 1921; at the 100th exhibition in September 1921; at the 111th exhibition in fall of 1922 and at the 114th exhibition in December of the same year. In Berlin she met Ljubomir Micić and started cooperating with the magazine *Zenit*. In 1924 she exhibited at the First *Zenit International Exhibition*. Thanks to that cooperation, eight of her artworks were preserved. Seven of them are kept in the National museum in Belgrade, and one at the Hungarian National gallery. From 1924 to 1932 Vjera Biller lived with her mother and brother in Opatija, and later she moved to Austria where she was treated for schizophrenic psychosis for years. Since she was Jewish, after Austria had been annexed to Germany she was taken by the Nazis to the psychiatric clinic Am Feldhof on July 1st 1938, and on May 28th transported with a group of 204 patients to Hartheim near Linz, where they were all gassed by carbon monoxide "under the showers", as a part of the first stage of the Euthanasia operation, a programme of the Third Reich named T4.

Key words: Vjera Biller, expressionism, Ma, Der Sturm, Zenit, Euthanasia operation

